

Wojciech Kłag

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

OBRAZ CYWILIZACJI ŻYDOWSKIEJ (PODSTAWOWE ZAŁOŻENIA TEORII FELIKSA KONECZNEGO)

Celem artykułu jest zaprezentowanie oryginalnej teorii cywilizacji żydowskiej krakowskiego historiozofa Feliksa Konecznego, żyjącego na przełomie XIX i XX wieku, niestety mało popularnego w drugiej i trzeciej Rzeczypospolitej. Autor w swojej monografii analizuje szczegółowo cywilizację żydowską jako fenomen ze względu na długą żywotność. Jako naukowiec przytacza zarówno pozytywne, jak i negatywne aspekty tego typu cywilizacyjnego. Na potrzeby artykułu poruszone zostaną najciekawsze wątki teorii Feliksa Konecznego, dotyczące struktury społecznej, języka, religii i kultury. Kolejność zagadnień poruszonych w artykule jest logiczną analizą fenomenu cywilizacji żydowskiej przez autora. Filozof w swoich badaniach posługuje się metodą analityczną opisową, którą uznał za najbardziej słuszną.

1. POCZĄTKI CYWILIZACJI ŻYDOWSKIEJ

Feliks Koneczny, zgodnie z swoją definicją cywilizacji rozumianej jako „[...] metoda ustroju życia zbiorowego”¹, bada za jej pomocą fenomen powstania, trwania oraz rozwijania typu cywilizacyjnego, jakim jest cy-

¹ F. Koneczny, *O ład w historii*, Warszawa 2001, s. 14.

wilizacja żydowska. Podkreśla powagę i dostojność cywilizacji żydowskiej. „Z wieku i urzędu należy się to judaizmowi, żeby od niego zacząć”².

Autor nie zajmuje się historią Izraela, bo nie jest to rolą filozofa dziejów, patrzy na cywilizację żydowską jako na zespół czynników kształtujących życie zbiorowe. W *Cywilizacji żydowskiej*³ dzieli zagadnienia na trzy części: pierwsza część nosi tytuł *Cztery religie*⁴, druga bada *Nabytki golusa wśród chrześcijan*⁵, trzecia porusza tematykę ekspansji oraz walki o egzystencję synów Izraela. Swoją książkę autor ułożył w taki sposób, by wyjść od spraw religijno-społecznych przez wątki odrębności kulturowej (pomimo całkowitej diaspory), kończąc na ekonomii, prawie, państwie oraz walce i wpływach na inne narody, w egzystencjalnej batalii o przetrwanie. Pragnie z pomocą swojego aparatu metodologiczno-pojęciowego zbadać czynniki konstytuujące ten typ cywilizacji, tak aby wydobyć jej istotę społeczno-kulturową.

Pierwszym wątkiem rozprawy jest szeroko rozumiana problematyka sakralności. Fundamentalną rolę w konstytuowaniu cywilizacji żydowskiej miała święta księga Izraela, Biblia. Autor tak pisze o jej początkach: „Da się o tym powiedzieć tylko tyle, że księgi zwane Prawem (Tora) złożone były w świątyni jerozolimskiej, ale zbiór ksiąg ustalono dopiero po niewoli babilońskiej za Ezdrasza i Nehemiasza”⁶. Przekłady greckie pojawiły się ok. 250 lat przed Chrystusem, a około 130 lat później dokonano słynnego przekładu Septuaginty. Jednak przekład grecki z hebrajskiego i aramejskiego nie spodobał się Żydom i z kanonu usunęli parę ksiąg, między innymi księgę Judyty, ograniczyli kanon ksiąg z 46

² F. Koneczny, *O wielości cywilizacji*, Kraków 1997, s. 240.

³ Na potrzeby artykułu korzystałem przede wszystkim z głównej monografii *Cywilizacji żydowskiej* oraz kilkunastu innych dostępnych pozycji naukowych, które interpretują badania Konecznego bądź poruszają tę tematykę. Zdając sobie sprawę z obszerności tematyki, starałem się ukazać tylko to, o czym autor pisze, dodając komentarze innych autorów. Znaczącym kryterium wykorzystania literatury na potrzeby artykułu była ich dostępność.

⁴ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, Warszawa 2001, s. 3.

⁵ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 3.

⁶ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 15.

(w chrześcijańskiej tradycji) do 39. Od VI do VIII wieku po Chrystusie wielka żydowska szkoła funkcjonująca w Babilonii opracowała samogłoski dla wyrazów hebrajskich, co ułatwiło czytanie i interpretowanie Starego Testamentu; szkołę tę zwano masorecką, a dokument opracowany przez nią Masorą. „Studia biblijne św. Hieronima, których owcem stała się wersja łacińska, znana jako Vulgata, poprzedziły powstanie najstarszej znanej wersji hebrajskiej, Masory, na której opiera się wersja protestancka”⁷.

Koneczny nie podaje historycznych początków cywilizacji żydowskiej, skupia się jedynie na opracowaniu elementów cywilizacyjnych, jak religia i społeczeństwo, które sięgają czasów Abrahama, i datuje jego wyjście z miasta Ur, około dwa tysiące lat przed Chrystusem. Warto jednak krótko przytoczyć początki narodu żydowskiego. Jak podaje Księga Genezis, historia Żydów zaczyna się od wyjścia kupca Abrama wraz z żoną Saraj z miasta Ur do ziemi Kanan, na polecenie Boga. Posłuszny Abram dociera do Egiptu, kraju faraonów, gdzie musi wyrzec się swojej małżonki, by zyskać zaufanie faraona. Następnie ma miejsce rozdzielenie rodu Abrama i jego bratanek Lot wyrusza w swoją drogę. Abram stara się o potomka, jednak Saraj jest bezpłodna, dlatego sugeruje mężowi, by spółdził dziecko ze swoją konkubiną Hagar. Tak się dzieje, Hagar rodzi Izmaela. Abram, będąc już w podeszłym wieku, znów słyszy głos Boga, który nazywa go Abrahamem, ojcem wielu narodów. Bóg daje obietnicę Abrahamowi, że ziemia Kanan będzie jego wieczną własnością, Obiecuje również, że Saraj, która od tej pory nazwana zostaje Sarą, urodzi dziecko. „Wkrótce tak się stało. Sara i Abraham mieli syna o imieniu Izaak i Bóg rzekł do Abrahama, że od tego imienia będą nazywani jego potomkowie. [...], W ten sposób Abraham stał się w tradycji żydowskiej ojcem narodu. Otrzymał obietnicę, że jeśli jego potomkowie będą posłuszni Bogu, to zasłużą na Boże błogosławieństwo. Staną się jego narodem, narodem wybranych”⁸. Tak więc księgi biblijne uka-

⁷ F. Koneczny, *Synopsis cywilizacji żydowskiej*, Poznań 1999, s. 2.

⁸ L. Cohn-Sherbok, *Historia cywilizacji żydowskiej*, tłum. J. Pierzchała, M. M. Dziekan, Warszawa 1999, s. 27.

zują początki ludu Izraela. Feliks Koneczny, pisząc z szacunkiem o tym narodzie, określa dzieje, religie i inne czynniki kulturowe tego narodu mianem cywilizacji żydowskiej.

2. STRUKTURA SPOŁECZNA

Krakowski uczony zalicza cywilizację żydowską do typu cywilizacji sakralnych. Ze względu na długą żywotność uważa ją wraz z cywilizacją bramińską, chińską i egipską za cywilizacje starożytne. Sądzi, że struktura społeczna „nabiera kształtów w walce o byt i ustala się historycznie w naturalny sposób. Żydzi nie mogli stanowić wyjątku”⁹.

Autor stoi na stanowisku, że najstarszą organizacją społeczną w starożytności był ród, a zatem również Izrael powstał z ustroju rodowego. Jednak wielka emancypacja społeczna zaczęła się dopiero po drugiej wojnie światowej i trudno było przypuszczać, że będą miały miejsce epokowe zmiany społeczne.

Pierwszym przodkiem Izraelitów był Terach¹⁰, ojciec Abrahama i Nachora. W cywilizacji żydowskiej zalecano, by małżeństwa były spokrewnione między sobą, np. syn Abrahama „Izaak ma [...] za żonę wnuczkę Nachora Rebekę. Wnuk Abrahama Jakub pojął za żony równocześnie dwie prawnuczki Nachora, Liję i Rachelę. [...] Ezaw zaś poślubia krewną jeszcze bliższą, [...] córkę Izmaela (po Hagarze)”¹¹. Jednak już za króla Dawida i jego synów następuje powolne odejście od tych praktyk społecznych.

Następnym fenomenem, który analizuje Koneczny, są monogamia i poligamia. „Z początku musiała istnieć w Izraelu, jak u wszystkich ludów, monogamia. Lecz w najstarszych źródłach nie ma już ani śladu

⁹ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 44.

¹⁰ Feliks Koneczny, szukając początków cywilizacji żydowskiej, korzysta przede wszystkim z Biblii, ponieważ Biblia jest dla niego źródłem, w którym zawarte są składniki cywilizacyjne.

¹¹ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 45.

tego stanu rzeczy. Abraham jest poligamistą, a Ezaw ma już pięć żon legalnych¹². Autor uważa, że decydującą przyczyną wielożeństwa jest egzogamia plemienna, ponieważ podczas wojen napastnicy traktowali kobiety jako zdobycz wojenną i przeznaczali je na swoje żony, niewolnice czy kochanki. Jednak egzogamia nie musiała polegać tylko na zdobywaniu kobiet w czasie wojen, można było dokonać tzw. egzogamii przez wykup żony lub służbę u przyszłego teścia. Kolejnym argumentem przemawiającym za poligamią pośród starożytnych Izraelitów jest koczowniczy tryb życia plemion semickich. Duża liczba koczowników powodowała, że trzeba się było przemieszczać w poszukiwaniu pastwisk dla zwierząt, co rodziło konflikty z innymi plemionami żydowskimi i nieżydowskimi. Egzystencja koczowniczych plemion żydowskich konstituowała ustrój ponadrodowy, „jako wstęp do organizacji wojennej”¹³. Dzięki kształtowaniu się różnych form organizacji wojskowej łatwiej było bronić wszystkiego, co należało do plemienia koczowniczego. Kto chciał wystąpić z plemienia i szukać własnej drogi, był niechybnie skazany na porażkę, bo tylko w plemieniu była realna siła, zdolna do obrony swoich członków. Potomstwo dwunastu synów Jakuba tak się rozrosło, że według autora niemożliwe było, by rody nie stworzyły organizacji ponadrodowej. Przywództwo nad każdym plemieniem sprawował książę, a potem jego potomkowie w linii męskiej.

Autor podkreśla, że każdy ród izraelski miał możliwość swobodnego rozwoju. Ród kształtował plemienność Izraelitów, plemienność była narzucona z góry i bez założyciela rodu nie można było tworzyć nowych grup plemiennych. Plemiona izraelskie dzielą się na familie, te zaś na domy. Rodzina zazwyczaj jest czteropokoleniowa, a wiele takich rodzin (domów) tworzy familię.

Stosunki międzyrodzinne były ściśle zhierarchizowane. Wszystko zależało od założyciela rodu, a po jego śmierci od jego następcy w linii męskiej. Dopóki ojciec rodziny żył, syn nie miał nic do powiedzenia. Nie był pełnoletni aż do czasu śmierci ojca; nie mógł także posiadać mająt-

¹² F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 45.

¹³ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 46.

ku. Po zgonie ojca rodziny synowie stawali się wolnymi obywatelami. Mogli zakładać nowe rody, dysponować wedle uznania majątkiem, każdy z synów miał swoją część na własność, stawali się wolnymi, indywidualnymi jednostkami bytującymi w plemieniu izraelskim, mieli też możliwość opuszczenia swojej jednostki rodowej, plemiennej. Jednak najważniejszą pozycję miał najstarszy syn, ze względu na największy majątek. Krakowski filozof uważa, że koczowniczy tryb życia rodów izraelskich nie zabezpieczał właściwie porządków wewnątrzplemiennych, dlatego to od czasów kapłana Jetry powstaje początek administracji Izraela.

Struktura zawodowa plemion żydowskich według autora dzieli się na trzy grupy: pierwsi byli koczownikami, drudzy rolnikami, ostatni zaś lewitami. Nie było mieszczaństwa, profesje „rzemieślnicze uważa się za coś niższego [...]”. Salomon musiał potem sprowadzać majstrów obcych. Pod tym względem Żydzi stali niżej od wszystkich innych ludów palestyńskich¹⁴. To zaniedbanie rzemiosła brało się u Izraelitów z nakazów Filistynów panujących w Palestynie, którzy zakazali Żydom posiadania broni, co jednocześnie uniemożliwiło rozwój rzemieślnictwa jako sektora gospodarki.

Ciekawym aspektem poruszonym przez autora jest stosunek plemion Izraela do kobiety. Kobieta była źle widziana, gdy nie miała męża. Mężczyzna mógł swobodnie decydować o losie swojej żony. W każdym przypadku kobieta musiała być posłuszna mężczyźnie.

Ważnym problemem było również podejście do cudzołóstwa, które ewoluowało: za czasów patriarchów było ono dozwolone, jednak z czasem poddawano je coraz surowszym restrykcjom. Kobiety oddające się nierządowi były karane przez ukamienowanie, ale ten zwyczaj dotyczył również mężczyzn. Zakazane były także stosunki cielesne z przedstawicielami plemion nieżydowskich. „Talmud zalecał, aby wyznawcy judaizmu unikali kontaktów z członkami innych wspólnot religijnych”¹⁵.

Ważną instytucją w Izraelu był tzw. lewirat, czyli obowiązek poślubienia wdowy po bracie. Jednakże by ponownie wyjść za mąż, kobieta

¹⁴ Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 53.

¹⁵ R. Polak, *Cywilizacje a moralność w myśli Feliksa Konecznego*, Lublin 2001, s. 219.

nie mogła mieć dzieci. Żona mogła być także oddana w spadku jakiemuś innemu mężczyźnie. Mąż mógł również dać list rozwodowy swojej małżonce, jeśli ta nie urodziła mu syna.

Relacje między ojcem a dziećmi były poddane represyjnym zarządzeniom¹⁶. Ojciec decydował o życiu swojego potomstwa. W strukturze społecznej Izraela nie było możliwości, by syn mógł pojąć za żonę kobietę, która mu się podobała; musiał zawsze słuchać ojca, który wskazywał mu kandydatkę na żonę. Dzieci można było też oddać pod zastaw długów. Najgorzej były traktowane córki, które można było oddać obcym, jeśli ojciec sam mógł dzięki temu wyjść z opresji. Prostytucja była obecna w strukturze plemiennej Żydów i tak jak inne zwyczaje służyła mężczyznom. Prostytutki nie mogły być Żydówkami – istniały ograniczenia religijne, które nie pozwalały Żydówkom parać się najstarszą profesją.

Interesująco przedstawia się sprawa małżeństwa. Najważniejszym celem było posiadanie syna. W pożyciu małżeńskim syn był bardzo oczekiwany jako sukcesor po ojcu; dziewczynki zawsze były w gorszej sytuacji, ponieważ stawały się przeważnie którąś z kolei żoną Izraelity.

¹⁶ Feliks Koneczny zbyt jednak surowo ocenia rolę rodziców (szczególnie ojca) w społeczności żydowskiej. Współczesny uczony rabin tak pisze o funkcji, jaką pełnili i pełnią rodzice w żydowskiej „metodzie życia zbiorowego”: „Według tradycji tal-mudycznej podstawowe obowiązki rodzicielskie są następujące: nauczanie dziecka Tory, pomoc przy zaślubinach, nauczanie go rzemiosła. [...] Pedagogiczna rola rodziców ma rozstrzygające znaczenie dla przejścia od stanu dziecięcej zależności do niezależności i odpowiedzialnej dorosłości. [...] Księga Powtórzonego Prawa mówi, że rodzice powinni uczyć swoje dzieci słów Boga, powtarzając je im gorliwie i nieustannie (Pwt 6, 4–9.11, 13–21). Innymi słowy, podstawowym obowiązkiem rodzicielstwa jest nauczanie. [...] Rodzic powinien się stać ogniwem łączącym tradycję oraz wyzwania, z jakimi spotka się młody człowiek w przyszłości. [...] Jednakże rodzicom nie zaleca się zbytnej pobłażliwości ani pozwalania dziecku na fizyczne i psychiczne wykorzystywanie rodziców. [...] Najważniejszy jest cel ostateczny, czyli rozwój moralny i ukształtowanie charakteru dziecka. [...] Dzieci to największy dar Boży. Rola rodziców polega na współdziałaniu z Bogiem w sprawowaniu pieczy nad powierzonym im bezcennym skarbem”. B. Sherwin, *Wiara, duchowość i etyka społeczna Żydów*, Kraków 2005, s. 108–111.

Ostatnim wątkiem struktury społecznej Żydów jest sądownictwo. Wszelkie sporne sprawy majątkowe, rodzinne, spadkowe rozwiązywali zazwyczaj książęta. Jako dowódcy plemienni mieli również wszelkie prerogatywy wojskowe. „U Izraela palestyńskiego [...], istnieje sądownictwo rodowe, względnie plemienne”¹⁷. Uczony uważa, że sądownictwo publiczne jest pierwszym elementem scalającym społeczeństwo, a plemiona izraelskie długo nie były w stanie wprowadzić publicznego sądownictwa. „Trzeba by ustała msta”¹⁸, żeby na miejsce ustroju rodowego weszło tzw. emancypowanie rodziny i żeby mogła działać siła niezbędna do egzekwowania wyroków”¹⁹. Po rozpadzie królestwa Dawida²⁰ na dwie części próbowano zaprowadzić ustroj teokratyczny, co udało się dopiero za panowania arcykapłana Nehemiasza (445–430 przed Chrystusem).

3. JĘZYK

Koneczny podobnie jak i inni²¹ twórcy koncepcji cywilizacyjnych uznaje język za narzędzie komunikacji i przekazywania wzorców kulturowych, jeden z wielu czynników cywilizacyjno-twórczych. Uważa, że aby mówić o języku żydowskim, należy cofnąć się dwa tysiące lat przed na-

¹⁷ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 59.

¹⁸ „Msta” w terminologii profesora Konecznego oznacza zemstę. Była ona powszechnie stosowana w społecznościach plemiennych

¹⁹ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 59.

²⁰ „Zgodnie z tradycją uważa się Dawida za idealnego króla. Duch Pański zstąpił na niego, kiedy został namaszczonej przez Samuela. Udało mu się poszerzyć i skonsolidować państwo, a także odebrać Jerozolimę Kanaanitom. [...] Dawid pokonał Moabitów, Edomitów, Ammonitów, Syryjczyków i Fenicjan. Zgodnie z Drugą Księgą Samuela (rozdz. 7) Bóg zawarł z Dawidem nowe przymierze i obiecał, że dom Dawida, jego państwo i tron przetrwają na wieki. Przymierze to okazało się bardzo ważne dla późniejszej żydowskiej autoidentyfikacji i w okresie prześladowań Żydzi zawsze o nim pamiętali. Któregoś dnia tron Dawida zostanie odbudowany i cały naród powróci do Jeruzalem”. L. Cohn-Sherbok, *Historia...*, s. 45.

²¹ Podobnego zdania byli tacy znani teoretycy cywilizacji, jak: E. Majewski, L. Gumplowicz, A. Hickman, A. Toynbee, O. Spengler.

szą erę, do Abrahama, by zobrazować, w jaki sposób kształtował się język Żydów i czy na pewno był to hebrajski.

Przed odegraniem ważnej roli, o której mówi Biblia, Abraham zamieszkiwał miasto Haram w starożytnej Mezopotamii. Z pochodzenia był „Chaldejczykiem i chaldejski język był jego rodzinnym”²². Autor podkreśla więc, że jeden z pierwszych ojców Izraelitów nie posługiwał się hebrajskim, tylko chaldejskim, który był językiem semickim z grupy języków aramejskich. W skład języków aramejskich wchodziły wspomniane wyżej chaldejski oraz zachodnioaramejski (syryjski). Dopiero gdy plemiona izraelskie zamieszkały ziemię Kanaan, przyjęły język hebrajski, który dominował w tym obszarze geograficznym.

Teoretyk cywilizacji podkreśla, że księgi starotestamentowe były spisane po hebrajsku – wyjątkiem jest Księga Mądrości, która została spisana w języku greckim przez pewnego Żyda w Aleksandrii. Jednak, co ciekawe, księga Talmudu Miszna spisana jest po hebrajsku, ale jej kolejna część, Gemara, już po chaldejsku. Wielka szkoła talmudyczna Masora (VI–VIII w. po Chrystusie), starała się zaszczerpić hebrajszczyznę, ale na próżno.

Zajęcie Izraela przez Cesarstwo Rzymskie spowodowało kolejną wielką emigrację do innych państw. Korzystne warunki na uchodźctwie zapanowały w państwach arabskich, gdzie najlepsze miejsce do egzystencji Żydzi znaleźli w kalifacie kordobańskim w Hiszpanii. Na ów czas przypada rozkwit literatury żydowskiej. Dlatego autor uważa, że hebrajski dużo zawdzięcza arabskiemu: mógł się odrodzić i rozwijać, przyjmując postać neohebrajszczyzny opartej w dużej mierze o składniki języka arabskiego. W XIX wieku kształtuje się odmiana neohebrajszczyzny oparta o język jidysz.

Uczony zauważa, że Żydzi przejmowali język: angielski, niemiecki, rosyjski i inne, w zależności od regionu polityczno-kulturowego, w którym się znaleźli. By lepiej oddać stanowisko autora, należy go zacytować: „Ogólnie biorąc, język ojczysty jest dla Żydów kwestią wyboru i łatwo oni zmieniają język w trakcie swych wędrówek. Język nie jest

²² F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 140.

w ich cywilizacji elementem spajającym”²³. Warto dodać, że pełne odrodzenie się języka hebrajskiego nastąpiło w XX wieku, dopiero w momencie utworzenia państwa Izrael w 1948 roku. A język hebrajski „[...] został odrodzony i uczyniony językiem żywym”²⁴. Hebrajski ustanowiono językiem narodowym i nim posługują się Żydzi w Izraelu. Koneczny nie mógł już o tym fakcie wiedzieć ze względu na śmierć w 1949 roku.

4. RELIGIA

W swojej typologii cywilizacyjnej autor zalicza cywilizację żydowską do cywilizacji sakralnych determinowanych w swoim rozwoju przez nakazy i zakazy religijne²⁵. Jak się powszechnie uważa, Żydzi mają tylko jedną religię, a mianowicie judaizm. Nie jest to takie oczywiste w świetle koncepcji Konecznego, który doszukuje się wielu religii żydowskich. Badając ewolucję religii w społeczności żydowskiej, dochodzi do wniosku, że „żydowska myśl religijna wahała się między monoteizmem, monolatrią i politeizmem”²⁶. Wątki politeistyczne w doktrynie religijnej starożytnych Żydów wiązały się według autora z rozproszeniem (golusem), w jakim znaleźli się Izraelici. Dobrym przykładem na poparcie tej tezy są choćby kult kananejskiego bożka Balla w Palestynie czy oddawanie czci bogom egipskim podczas niewoli egipskiej. Politeizm był obecny

²³ F. Koneczny, *Synopsis cywilizacji żydowskiej*, Poznań 1999, s. 7.

²⁴ M. Giertych, *Wojna cywilizacji w Europie*, Krzeszowice 2007, s. 31.

²⁵ Teoretyk cywilizacji uważał cywilizację żydowską za sakralną, w której dominującą pozycję odgrywa religia. Jednakże doświadczenia II wojny światowej, a w szczególności Holocaust, diametralnie zmieniły postrzeganie religii (judaizmu) przez Żydów. Tragiczna martyrologia spowodowała odwrócenie się od wiary przodków. Waldemar Chrostowski uważa, że „Uleganie «religii Holocaustu» prowadzi do sekularyzacji, na skutek której «nowy» Żyd to Żyd zeświecczony, zainteresowany przede wszystkim utrwalaniem swoich wartości, natury etnicznej, narodowej i kulturalnej, podczas gdy jego tradycje duchowe zostały zepchnięte na daleki plan”. W. Chrostowski, *Kościół, Żydzi, Polska*, Warszawa 2009, s. 437.

²⁶ F. Koneczny, *Synopsis cywilizacji żydowskiej*, dz. cyt., s. 3.

w kulturze Żydów aż do pierwszego wieku przed nadejściem Chrystusa. Znany biblista Tomasz Jelonek, choć potwierdza tezę Konecznego o politeizmie, jest bardziej wstrzemięźliwy w ocenie tego systemu religijnego. Uważa, że zasadniczo Stary Testament wskazuje na fakt, że Izraelici oddawali kult Bogu Jahwe, więc system religijny był monoteistyczny. Jednak proces dochodzenia do takiego stanu trwał długo. „Już Salomon zbudował liczne świątynie bożkom swoich żon na leżącej najbardziej na południe części pasma Góry Oliwnej, które to miejsce do dziś nosi nazwę Góry Zgorszenia”²⁷. Feliks Koneczny porusza tylko problem monoteizmu i politeizmu, nie wskazuje na inny podział w obrębie systemu monoteistycznego, mianowicie występujące w nim różne prądy religijne. Ceniony polski biblista Waldemar Chrostowski wskazuje na zasadniczy podział judaizmu, jaki panował w starożytności. Najważniejszą grupą byli faryzeusze, którzy skrupulatnie przestrzegali zasad prawa zawartego w Torze. Byli uważani za duchowych ojców narodu. Drugą bardzo ważną grupą byli saduceusze, którzy często piastowali funkcje polityczne. Uznawali Torę jak faryzeusze, ale nie uznawali Tory ustnej, która była propagowana u faryzeuszów. Następna grupą religijną byli zeloci, jednak oni najbardziej skupiali się na walce politycznej, mało jest informacji na temat ich doktryn religijnych. Również sykaryjczycy jako skrajny odłam zelotów zajmowali się przede wszystkim sprawami politycznymi, w szczególności zwalczali kontakty z okupantami rzymskimi. Zarówno zeloci, jak i sykaryjczycy głęboko wierzyli w mesjanizm, spodziewali się przyjścia Boga na Ziemię. „Kolejne ważne ugrupowanie to esseńczycy. Wzmianki o nich znajdujemy w wielu dziełach starożytnych, brak ich jednak w Nowym Testamencie. [...] Wyróżniali się skrupulatnym przestrzeganiem Prawa, prostotą życia i praktykowaniem przykazania wzajemnej miłości. [...] Esseńczycy raczej nie włączali się w życie polityczne i skupiali się na sprawach duchowych i religijnych”²⁸.

Koneczny podkreśla, że w Izraelu dominowały dwie koncepcje religii: „oficjalna, wyznawana przez lewitów, kapłanów, proroków oraz

²⁷ T. Jelonek, *Religia Izraela wobec religii ościennych*, Kraków 2009, s. 134.

²⁸ W. Chrostowski, *Bóg, Biblia, Mesjasz*, Warszawa 2006, s. 351.

pewną część społeczeństwa związaną z świątynią – był to wspomniany monoteizm, ludowa, [...] nie trzymająca się mocno wiary w jednego dla wszystkich Boga – monolatria”²⁹. Ostatecznie druga koncepcja zwyciężyła, zależało to od „[...] kontraktowego”³⁰ charakteru religii żydowskiej”³¹. Według uczonego monolatria zawsze jest kontraktowa. „Słowo Jahwe stało się [...] nazwą żydowskiego bóstwa plemiennego”³². Autor, podkreślając wagę monolatrii, stwierdza: „Monoteiści nie utworzyli nigdy w Izraelu Kościoła. Przypadło to wyłącznie monolatrii i w tym tkwiła jej siła”³³.

Podkreślając słabość religii żydowskiej, Koneczny wskazuje na brak eschatologii, co implikuje defektywność doktrynalną. Słusznie zwraca uwagę na nieobecność eschatologii w judaizmie, ponieważ dopiero pod wpływem greckich myślicieli w religii żydowskiej pojawiła się koncepcja nieśmiertelności człowieka. Dopóki myśl grecka nie przeniknęła do społeczności Izraela, Żydzi mieli tylko koncepcję Szeolu – krainy umarłych.

Jednak zarówno monoteizm, jak i monolatria oparte są na kreacjonizmie, co odróżnia je od trzeciego nurtu religijnego, jakim jest kabała. Kabała wprowadza nowość w tradycji judaizmu, a mianowicie emanatyzm (wszystko, co istnieje na świecie, jest emanacją boskiej istoty)³⁴,

²⁹ R. Polak, *Cywilizacje a moralność...*, dz. cyt., s. 222.

³⁰ T. Jelonek uważa, że „Religia Izraela jest religią obietnicy. Przymierze, które jest modelem tej religii, łączy się z obietnicą. Obietnica zaś kieruje myśl człowieka ku przyszłości, w której ma się spełnić. Dlatego Stary Testament skierowany jest do przyszłości. To skierowanie ku przyszłości dotyczy przede wszystkim rzeczywistości ostatecznej, która nastąpi u kresu czasu, będąc niezmiennym przedmiotem nadziei i oczekiwań. Kiedy to nastąpi i jaki będzie kształt tej ostatecznej rzeczywistości – jest to pytanie stale nurtujące autorów biblijnych”. T. Jelonek, *Historia literacka Biblii*, Kraków 2009, s. 74.

³¹ J. Skoczylński, *Idee historiozoficzne Feliksa Konecznego*, Kraków 1991, s. 69.

³² R. Polak, *Cywilizacje a moralność...*, dz. cyt., s. 222.

³³ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 32.

³⁴ Wyróżniano dziesięć emanacji Boga „[...] pierwszą był Jego Duch, drugą powietrze, wywodzące się z boskiego Ducha, z którego – jak uważano – hebrajskie litery zo-

który swoimi korzeniami sięgał terenów azjatyckich. Naukowiec uważa, że pierwszym, który zapoczątkował emanatyzm w społeczności żydowskiej, był słynny Filon Aleksandryjski. Wyznawcami tej myśli religijnej były też znane osobistości, np. Julian Apostata. Jednak emanatyzm w pierwszych wiekach po Chrystusie nie znalazł podatnego gruntu do rozwoju. Renesans emanatyzmu przypada na IX i X wiek po Chrystusie za sprawą myśli neoplatonńskiej, która ukonstytuowała nową religię żydowską – kabałę. Pierwszym, który głosił nowe poglądy religijne, był „karaim ibn-el-Dawendi ze swoją tezą o wieczności świata (wieczny, więc nie stworzony w czasie)”³⁵.

Główne założenia kabały według Konecznego są następujące: wśród Żydów panowała wiara w demony, które sprowadzają na złą drogę, dlatego stosowano różnego rodzaju praktyki, by zapanować nad nimi. Kabała także określała bóstwa według płci. Wierzono także w metempsychozę oraz reinkarnację, jednakże reinkarnacja była możliwa tylko z jednego ciała w drugie. Panowało przekonanie, że żydowskie abecadło ma magiczną symbolikę, ponieważ „Bóg porozcinał wszechświat w litery tego abecadła, oddzielając każdej z nich część swą mocy”³⁶. By ukazać ten symboliczny wymiar pojęć, uczeni zajmujący się kabałą stosowali różne metody. Najpopularniejsze to: *G e m a t r i a* – polegająca na „wydobywaniu z liter alfabetu hebrajskiego, branych jako cyfry, pewnych znaczeń, określających różne wiadomości ukryte”³⁷, *N o t a r y k o n* – polegający na rozkładzie danego pojęcia, gdzie każda litera jest „skrótom jakiegoś wyrazu”³⁸, oraz *T e m u r a* – która polega na przestawianiu liter w wy-

stały wyciosane. Woda była trzecią emanacją. Powstał z niej chaos i ciemność. Z ich pomocą Bóg wykreował świat. Za tym następował ogień, z którego Bóg stworzył zręby nieba oraz boski, ognisty rydwan. Końcowe sześć emanacji było sześcioma wymiarami przestrzennymi: północą, południem, wschodem, zachodem, wysokością i głębokością”. L.Cohn-Sherbok, *Historia cywilizacji żydowskiej*, dz. cyt., s. 122.

³⁵ L.Cohn-Sherbok, *Historia cywilizacji żydowskiej*, dz. cyt., s. 100.

³⁶ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 102.

³⁷ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 102.

³⁸ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 102.

razie i tworzeniu nowego znaczenia, np. „wyraz «anioł», «mów» przez przedstawienie liter zamieniają na Mikhael³⁹.

Ciekawą koncepcją kabalistyki jest także nauka o tzw. „pomiarach Boga”, gdzie przymioty Boga są wyrażane za pomocą bóstw, którym przypisywano poetycko-antropomorficzny charakter. Również interesujące jest przekonanie, że człowiek, unosząc się na wyższy poziom (astralny), nabywał zdolności prorockich; człowiek praktykujący kabałę miał nabywać specyficzną wiedzę, porównywaną do wiedzy joginów hinduskich. Wiedza kabalistyczna została spisana w dwóch księgach: pierwsza to *Sefer Jesirach* (*Księga stworzenia*), druga to *Zohar* (*Boski blask*), obecne są w kabale także wątki mesjanistyczne.

Autor *Cywilizacji żydowskiej* wyróżnia jeszcze jeden odłam w obrębie religii judaistycznej – chasydyzm. Koneczny uważa, że chasydyzm jest odgałęzieniem gnozy. Początków chasydyzmu doszukuje się w XVII wieku w związku z niezwykle aktywnością krakowskiego rabina Jakuba, znanego nauczyciela Talmudu, który z grodu Kraka przeniósł się do Pragi (przybrał nazwę Jakub Polak), gdzie udzielał nauk adeptom szkół talmudycznych.

Chasydyzm zawierał tzw. *pylpul*⁴⁰ – wyrażanie wiary w Jahwe za pomocą tańca i innych niekonwencjonalnych środków (np. okrzyki), czym różnił się od innych nurtów religijnych, a nawet gorszył ortodoksyjnych Żydów. Zazwyczaj stany uniesień religijnych chasydów miały charakter ekstatyczny. Ekstaza taneczna, w jakiej znajdował się chasyd, była według autora powrotem do obrzędów starożytnego Izraela, ponieważ Talmud ograniczył mocno rytualne tańce, którym przecież oddawali się tacy wielcy przedstawiciele Izraela jak choćby król Dawid. Interesującym fenomenem w chasydyzmie było również poszukiwanie kobiecości, tzw. „szechiny – w nadprzyrodzonym porządku świata”⁴¹. Chasydzi wierzyli w wędrówkę dusz po śmierci i tu-

³⁹ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 102.

⁴⁰ F. Koneczny uważa, że to właśnie Jakub Polak opracował nowy sposób rytu religijnego – *pylpul*.

⁴¹ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 114.

taj teoretyk cywilizacji dopatruje się analogii do braminizmu, gdyż bramini również wierzyli, że dusza przechodzi po śmierci do innego ciała, np. osła, barana, a nawet kamienia. Najwyższym duchowym przewodnikiem w chasydyzmie jest cadyk, którego uważa się za cudotwórcę. Przykładem może być Szabtaj Cwi, którego ogłoszono mesjaszem, czy Jakub Frank.

5. KULTURA

Z punktu widzenia Izraela obok języka i religii bardzo istotna jest ekonomia żydowska jako składnik konstytuujący metodę życia zbiorowego Żydów. Według autora *Cywilizacji żydowskiej* Żydzi od czasów starożytnych pogardzali pracą fizyczną, a w szczególności rolnictwem. Rzadko też trudnili się rzemiosłem –takie zachowanie Izraelitów wynikało z koczowniczego trybu życia. W czasie golusa Izraelici odeszli od społecznego modelu opartego o ród, nastąpiła emancypacja rodziny, w której potomkowie Mojżesza zaczęli zajmować się handlem. Było to o tyle pionierskie, że w państwach chrześcijańskich głównym fundamentem ekonomii było oparcie się na własności nieruchomości, np. szewc miał swój dom, w którym świadczył usługi, Żydzi natomiast opierali się na własnościach ruchomych, a przemieszczali się z miejsca na miejsce, handlując. Izraelici też jako pierwsi wprowadzili system bankowy, udzielając kredytów na procent (lichwa). Dzięki polityce kredytowej szybko zdominowali rynek. Lichwą obciążani byli kredytobiorcy nieżydowscy (według autora lichwa w społeczności żydowskiej była zakazana, Tora na nią nie pozwalała, była stosowana tylko w rzadkich przypadkach). Badacz cywilizacji także uważa, że system kapitalistyczny⁴², istniejący w Europie już wiele lat, został wprowadzony przez Żydów. Koneczny

⁴² Podobną tezę stawia kilkadziesiąt lat przed Konecznym wybitny naukowiec niemiecki Max Weber, który w swojej książce *Etyka protestancka a duch kapitalizmu* postuluje podobną koncepcję.

jest przekonany, że zarówno judaizm, jak i liberalizm są mocno związane z systemem ekonomii kapitalistycznej.

Autor, rozważając relację zachodzącą między cywilizacją a kulturą, skłania się do uznania paradygmatu francuskiego, według którego cywilizacja stoi wyżej od kultury, w opozycji do paradygmatu niemieckiego, który twierdził odwrotnie. Dla Konecznego kultura jest elementem cywilizacji. Autor *Cywilizacji żydowskiej* stawia kontrowersyjną tezę, że „kulturami cywilizacji żydowskiej będą [...] socjalizm (ale nie bolszewizm) oraz narodowy socjalizm (lecz już nie bizantyński faszyzm)”⁴³. Wiąże się to z mesjanistycznym oraz apriorycznym charakterem cywilizacji żydowskiej, czego najlepszym przykładem jest cytat:

Nie zrozumiemy Żydów, póki nie zapoznamy się z ich marzeniami syjonistyczno-mesjanicznymi [...]. Hans Kohn np. przyznaje w swojej książce *Die politische Idee des Judentums*, że socjalizm jest środkiem do mesjanistycznych celów żydowskich [...]. Socjalizm jest w ich oczach nowoczesną ewolucją Starego Testamentu. To zapatrywanie podziela większość inteligencji żydowskiej i w tym ich siła. Dlatego Żydzi są socjalistami [...]⁴⁴.

Jednak jak zwraca uwagę krakowski profesor, „przyczyn lewicowego, socjalistycznego myślenia należy szukać na wielu płaszczyznach: świadomościowej, kulturowej, ekonomicznej, politycznej itp. Zwracają na to uwagę niektórzy myśliciele proveniencji liberalnej, np. Ludwig von Mises”⁴⁵. Hipotezę, którą postawił filozof krakowski, podzielali też inni wybitni filozofowie XX wieku. Arnold Toynbee twierdzi, że „Marks obrał sobie za bóstwo, zamiast Jahwe, boginię o imieniu «konieczność dziejowa», za swój lud wybrany zamiast Żydów wewnętrzny proletariatus świata zachodniego, zaś za królestwo mesjańskie dyktaturę proletariatu, ale znamienne rysy żydowskiej apokalipsy przebijają wyraź-

⁴³ P. Bezat, *Teoria cywilizacji Feliksa Konecznego*, Krzeszowice 2006, s. 80.

⁴⁴ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, dz. cyt., s. 364.

⁴⁵ R. Polak, *Cywilizacje a moralność...*, dz. cyt., s. 230.

nie pod tym wytartym przebraniem⁴⁶. Podobnie twierdził Bertrand Russell, który pisze:

By zrozumieć Marksa psychologicznie, należy posłużyć się następującym słownikiem: Jahwe –materializm dialektyczny, mesjasz – Marks, naród wybrany – proletariat, Kościół – partia komunistyczna, ponowne przyjsię – rewolucja, piekło – kara dla kapitalistów, tysiącletnie Królestwo Boże na ziemi – światowa wspólnota komunistyczna⁴⁷.

Wspólne elementy, których doszukują się inni wybitni myśliciele, zdają się częściowo potwierdzać hipotezę postawioną przez Konecznego.

PODSUMOWANIE

Kończąc artykuł, trzeba stwierdzić, że pierwotna organizacja życia zbiorowego Izraelitów opierała się na systemie rodowym. Wraz z rozrastaniem się rodów tworzyły się plemiona żydowskie, w których obecna była poligamia. Relacje rodzinne były jasno ustalone: ojciec rodziny decydował o wszystkim, żona była poddana mężowi. Społeczność żydowska borykała się z problemem prostytucji. Niewolnictwo było powszechne w społeczności żydowskiej, niewolnicy zazwyczaj pracowali w rolnictwie. Plemiona żydowskie miały najczęściej trzy profesje: koczownicy (pastorze), rolnicy oraz lewici (kapłani). W strukturze społecznej Żydów już od czasów plemiennych było obecne sądownictwo. Sędziami byli przeważnie książęta. Profesor Koneczny uważał sądownictwo za pierwszy element scalający społeczeństwo. Emancypacja plemion doprowadziła do powstania w starożytności państwa żydowskiego.

Pierwotnym językiem rodów żydowskich był chaldejski. Po zamieszkaniu ziemi Kanaan Żydzi przyjęli język hebrajski. W starożytności ję-

⁴⁶ A. Toynbee, *Studium historii*, Warszawa 2000, s. 350.

⁴⁷ B. Russell, *History of western philosophy*, London 1947, s. 383, w: P. Bezat, *Poglądy polityczno-prawne Feliksa Konecznego*, Krzeszowice 2004, s. 55.

zyk hebrajski stopniowo zanikał, podejmowano różne próby rozpowszechnienia go, jak np. talmudyczna szkoła Masora, jednak bez skutku. Dopiero w średniowieczu w Hiszpanii odrodziła się hebrajszczyzna dzięki językowi arabskiemu i przychylności władców kordobańskich. Pełne odrodzenie się hebrajskiego nastąpiło w 1948 roku wraz z powstaniem państwa Izrael, w którym język hebrajski uznano za państwowy.

Po zbadaniu religii żydowskich Koneczny dochodzi do wniosku, że tak naprawdę jedynym paradygmatem łączącym religie żydowskie jest prawo, które jest zawarte w świętej księdze żydowskiej Torze. Tak więc autor *Praw dziejowych* dopatruje się istnienia kilku religii żydowskich, które różnią się interpretacją uznawanych ksiąg, wraz z komentarzami talmudycznymi prawa zawartego w Torze. Jedność pośród Izraelitów panuje co do uznawania Tory oraz mesjańskiej roli narodu wybranego, który został wywyższony ponad inne nacje przez samego Boga. Z tym przekonaniem wiązał się mesjanizm narodu żydowskiego. To przewartościowanie ludów i wybranie jednego z nich przez Boga umocniło wiarę w misję dziejową Żydów. Mesjanizm zakłada uwolnienie od brzemienia grzechu, władzę Boga nad ludem oraz dążenie do komplementarnego bytu ludzkiego. Żydzi poprzez oparcie się na Torze pielęgnują swoje wybraństwo.

Żydzi już od czasów starożytnych pogardzali pracą fizyczną, ich zainteresowania ukierunkowały się na handel. Jako pierwsi w starożytności wprowadzili pożyczki pieniężne na procent (lichwa). Według badacza dzisiejszy system kapitalistyczny ma swoje źródło właśnie w cywilizacji żydowskiej. Każdy z wymienionych aspektów stanowi tylko pewną próbę recepcji analizy Konecznego nad cywilizacją żydowską. Sądzę, że rozwój nauk humanistycznych będzie sprzyjał jeszcze dokładniejszej analizie tego typu cywilizacyjnego, który został poruszony przez krakowskiego naukowca.

JEWISH CIVILIZATION IN THE THEORY OF FELIX KONECZNY

SUMMARY

The subject of the article is to present the theory of Jewish civilization by Feliks Koneczny. The author cites the biblical origins of civilization. Examines the phenomenon of social structure, polygamy, ancestral home to the structure that enabled the education of the organism scope. Hebrew was not a prime connecting factor. The most important is the religion in this type of civilization, therefore it is sacred. According to the author there is no single Judaism is monotheism, monolatry and Kabbalah. The Jews were nomadic people, therefore were not trade crafters or farmers. Koneczny considers that capitalist system has evolved from the Jewish civilization.

KEYWORDS

Abraham, Judaism, Hebrew language, Kabbala

BIBLIOGRAFIA

- Bezat P., *Teoria cywilizacji Feliksa Konecznego*, Krzeszowice 2006.
- Chrostowski W., *Bóg, Biblia, Mesjasz*, Warszawa 2006.
- Chrostowski W., *Kościół, Żydzi, Polska*, Warszawa 2009.
- Cohn-Sherbok L., *Historia cywilizacji żydowskiej*, tłum. J. Pierzchała, M. Dziekan, Warszawa 1999.
- Giertych M., *Wojna cywilizacji w Europie*, Krzeszowice 2007.
- Jelonek T., *Historia literacka Biblii*, Kraków 2009.
- Jelonek T., *Religia Izraela wobec religii ościennych*, Kraków 2009.
- Koneczny F., *Cywilizacja żydowska*, Warszawa 2001.
- Koneczny F., *O ład w historii*, Warszawa 2001.
- Koneczny F., *O wielości cywilizacji*, Kraków 1997.
- Koneczny F., *Synopsis cywilizacji żydowskiej*, Poznań 1999.
- Polak R., *Cywilizacje a moralność w myśli Feliksa Konecznego*, Lublin 2001.
- Russell B., *History of western philosophy*, London 1947, w: P. Bezat, *Poglądy polityczno-prawne Feliksa Konecznego*, Krzeszowice 2004, s. 55–80.

Sherwin B., *We współpracy z Bogiem: wiara, duchowość i etyka społeczna Żydów*, tłum. W. Chrostowski, Kraków 2005.

Skoczyński J., *Idee historiozoficzne Feliksa Konecznego*, Kraków 1991.

Toynbee A., *Studium historii*, przeł. J. Marzęcki, Warszawa 2000.